

Instytut Wymiaru Sprawiedliwości

Macierzyństwo zastępcze w prawie Zjednoczonego Królestwa

Olga Bobrzyńska

Prawa podstawowe
Warszawa 2017

Spis treści

I. Podstawowe akty prawne	5
II. Umowa o macierzyństwo zastępcze	7
III. Pochodzenie dziecka	9
IV. <i>Parental Order</i>	13
V. Stanowisko wobec umów o macierzyństwo zagraniczne z elementem obcym	17
VI. Wybrane orzecznictwo dotyczące umów o macierzyństwo zastępcze i wydawania <i>parental order</i>	21
VII. Zagadnienia związane z nabyciem brytyjskiego obywatelstwa oraz przyjazdem do Zjednoczonego Królestwa dziecka urodzonego przez matkę zastępczą za granicą	27
VIII. Bibliografia	29

I. Podstawowe akty prawne

Prawo obowiązujące w Zjednoczonym Królestwie¹ zawiera szczegółowe przepisy regulujące kwestię macierzyństwa zastępczego i ustalenie więzi pochodzenia dziecka z rodzicami zamawiającymi (tj. osobami, które uzgodniły z kobietą mającą urodzić dziecko, że dziecko po urodzeniu zostanie im przekazane).

Zjednoczone Królestwo było jednym z pierwszych państw, w którym wprowadzono tego rodzaju przepisy. W 1985 r. została wydana ustawa o macierzyństwie zastępczym: *Surrogacy Arrangements Act* (dalej „SAA”)². Celem tego aktu nie było jednak wprowadzenie ułatwień dla rodziców zamawiających i stworzenie ram prawnych dla uznania w świetle prawa rodziców zamawiających za rodziców dziecka urodzonego przez matkę zastępczą. Głównym celem było określenie, które czyny dotyczące macierzyństwa zastępczego są zabronione i karalne. Ustawa stanowiła odpowiedź na szeroko komentowaną w mediach sprawę „Baby Cotton”³ oraz raportu powstałego w ramach Ministerstwa Zdrowia i Zabezpieczenia Społecznego w 1984 r. na temat ludzkiej płodności i embriologii (*Report of the Committee of Inquiry into Human Fertilisation and Embryology*). Sprawa „Baby Cotton” dotyczyła opieki nad dzieckiem urodzonym w 1985 r. przez Brytyjkę Kim Cotton. Brytyjka zgodziła się na urodzenie dziecka i przekazanie go za wynagrodzeniem szwedzkiej parze zamieszkałej w Stanach Zjednoczonych. Sąd angielski, w sprawie o opiekę nad dzieckiem zezwolił rodzicom zamawiającym na zabranie dziecka do Stanów Zjednoczonych, uznając, że matka zastępcza dobrowolnie zrzekła się swoich praw i najlepszą opiekę zapewnił dziecku ojciec zamawiający będący ojcem biologicznym i jego żona. W przywołanym powyżej raporcie z 1984 r., tzw. *Warnock Report*⁴, rekomendowano techniki wspomaganego rozrodu, ale nie macierzyństwa zastępczego. Zalecono w nim wprowadzenie przepisów kryminalizujących działania prowadzące do macierzyństwa zastępczego⁵.

¹ Nazwa Zjednoczone Królestwo jest stosowana w opinii jako skrócona nazwa państwa Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej zgodnie z polskim nazewnictwem państw przyjętym przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych poza Granicami RP. Zob. <http://ksng.gugik.gov.pl/wykaz.php> (dostęp: 26 stycznia 2018 r.).

² Akt parlamentu został zatwierdzony przez Królową 16 lipca 1985 r. Teksty przywołanych w opinii aktów prawnych są dostępne na stronie: www.legislation.gov.uk (dostęp: 26 stycznia 2018 r.).

³ *Re C (A Minor) (Wardship: Surrogacy)* [1985] FLR 846.

⁴ Od nazwiska przewodniczącej komitetu, który opracował raport: Mary Warnock.

⁵ Historię regulacji przedstawia m.in. *Studium porównawcze systemów macierzyństwa zastępczego w państwach członkowskich UE (A Comparative Study on the Regime of Surrogacy in EU Member States)* przygotowane

Surrogacy Arrangements Act zakazuje reklamowania macierzyństwa zastępczego oraz czerpania zysków przez pośredników. Spod odpowiedzialności karnej wyłączono natomiast wyraźnie zawieranie umów o macierzyństwo zastępcze przez potencjalne matki zastępcze i rodziców zamawiających oraz działalność organizacji non profit. Nie przewidziano zaś żadnej szczególnej procedury pozwalającej na ustalenie pochodzenia dziecka od rodziców zamawiających.

W 1990 r. przyjęto ustawę o ludzkiej płodności i embriologii Human Fertilisation and Embryology Act (dalej „HFEA 1990”)⁶. W 1992 r. do aktu tego wprowadzono przepisy pozwalające na uzyskanie przez rodziców zamawiających stanowiących małżeństwo (kobiety i mężczyzny) sądowego orzeczenia tzw. *parental order*, na podstawie którego rodzice zamawiający stają się w świetle prawa rodzicami dziecka urodzonego przez matkę zastępczą. Regulacja ta została znowelizowana w 2008 r., gdy przyjęto ustawę o tej samej nazwie – Human Fertilisation and Embryology Act (dalej „HFEA 2008”)⁷. Poszerzono krąg osób mogących składać wnioski o uzyskanie *parental order*. Możliwość taką zyskały pary niepozostające w związku małżeńskim i pary homoseksualne⁸. Surrogacy Arrangements Act oraz HFEA 2008 obowiązują w Anglii, Walii, Szkocji i Północnej Irlandii⁹. W 2010 r. przyjęto akt: The Human Fertilisation and Embryology (Parental Orders) Regulations 2010 mający charakter wykonawczy. Na mocy tego instrumentu, w sprawach o wydanie *parental order* mają zastosowanie określone przepisy Adoption and Children Act 2002. Akt ten nakazuje w szczególności kierowanie się w dobre dziecka (*welfare of the child*) jako wartością nadrzędną w postępowaniu o wydanie *parental order*.

W ramach Ministerstwa Zdrowia działa jednostka Human Fertilisation and Embryology Authority, do której zadań należy m.in. nadzór nad klinikami w Zjednoczonym Królestwie, w których przeprowadzane są zabiegi z zastosowaniem technik wspomaganego rozrodu.

w maju 2013 r. na zamówienie Komisji Prawnej Parlamentu Europejskiego, s. 58–59, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2013/474403/IPOL-JURI_ET\(2013\)474403_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2013/474403/IPOL-JURI_ET(2013)474403_EN.pdf) (dostęp: 26 października 2017 r.).

⁶ Akt parlamentu został zatwierdzony przez Królową 1 listopada 1990 r.

⁷ Akt parlamentu został zatwierdzony przez Królową 13 listopada 1990 r. Data wejścia w życie poszczególnych przepisów ustawy jest różna (sec. 68 HFEA 2008). Przepisy dotyczące wydania *parental order* (sec. 54) weszły w życie 6 kwietnia 2010 r. na mocy decyzji Sekretarza Stanu (*Secretary of State*) z 24 marca 2010 r. nr 987 (C. 66). http://www.legislation.gov.uk/ukxi/2010/987/pdfs/ukxi_20100987_en.pdf (dostęp: 18 października 2017 r.).

⁸ Pary, które przed wejściem w życie nowych przepisów nie były uprawnione do składania wniosku, miały taką możliwość przez sześć miesięcy po wejściu w życie sec. 54 HFEA 2008, tj. począwszy od 6 kwietnia 2010 r. [HFEA 2008 sec. 54 (11)].

⁹ Z pewnymi różnicami w poszczególnych jednostkach, w szczególności dotyczącymi prowadzenia rejestru dokumentów.

II. Umowa o macierzyństwo zastępcze

Umowa o macierzyństwo zastępcze jest dozwolona. Przepisy SAA zawierają określenie matki zastępczej (*surrogate mother*) i umowy o macierzyństwo zastępcze (*surrogacy arrangement*). Przez pojęcie „matka zastępcza” rozumiana jest kobieta, która zaszła w ciążę w wykonaniu umowy zawartej:

- a) przed zajściem w ciążę (tj. inseminacją lub transferem zarodka lub nasienia i oocytów),
- b) w celu przekazania dziecka innej osobie lub osobom, które będą nad dzieckiem sprawować władzę rodzicielską¹⁰ [sec. 1 (2), (6) SAA]¹¹.

Umowa stanowi umowę o macierzyństwo zastępcze, jeżeli kobieta, którą wskazuje umowa jako osobę mającą nosić dziecko w jej wykonaniu, byłaby matką zastępczą (*An arrangement is a surrogacy arrangement if, were a woman to whom the arrangement relates to carry a child in pursuance of it, she would be a surrogate mother*) [sec. 1 (3) SAA]. Surrogacy Arrangements Act ma przy tym zastosowanie do tak rozumianych umów niezależnie do tego, czy zostały zawarte zgodnie z prawem [sec. 1 (9) SAA]. Przepisy nie nakładają obowiązku uzyskania uprzedniej zgody ze strony państwowego organu na zawarcie umowy¹². Human Fertilisation and Embryology Act 1990 wprowadziła do SAA przepis przewidujący, że żadna umowa o macierzyństwo zastępcze nie może zostać przymusowo wykonana (sec. 1A SAA). Nie można zatem zmusić matki zastępczej do przekazania dziecka rodzicom zamawiającym. Matka zastępcza ma prawo zatrzymać dziecko, nawet jeżeli nie jest z nim genetycznie związana, a rodzice zamawiający ponieśli wydatki związane z ciążą i porodem.

¹⁰ Children Act 1989 obowiązujący w Anglii i Walii definiuje władzę rodzicielską jako wiązkę praw, obowiązków, uprawnień, odpowiedzialności przysługującą na mocy prawa rodzicowi w stosunku do dziecka i jego majątku [sec. 3 (1) Children Act 1989: *In this Act “parental responsibility” means all the rights, duties, powers, responsibilities and authority which by law a parent of a child has in relation to the child and his property*].

¹¹ (2) “*Surrogate mother*” means a woman who carries a child in pursuance of an arrangement – (a) made before she began to carry the child, and (b) made with a view to any child carried in pursuance of it being handed over to, and parental responsibility being met (so far as practicable) by, another person or other persons. [...] (6) A woman who carries a child is to be treated for the purposes of subsection (2)(a) above as beginning to carry it at the time of the insemination or of the placing in her of an embryo, of an egg in the process of fertilisation or of sperm and eggs, as the case may be, that results in her carrying the child”.

¹² Co potwierdza kwestionariusz przedłożony przez Zjednoczone Królestwo w ramach projektu Haskiej Konferencji Prawa Prywatnego Międzynarodowego dotyczącego macierzyństwa zastępczego (the Parentage/Surrogacy project): *Questionnaire on the Private International Law issues surrounding the status of children, including issues arising from international surrogacy arrangements*, s. 11, pytanie nr 25, <https://assets.hcch.net/upload/wop/gap2014pd3uk.pdf> (dostęp: 25 października 2017 r.).

Istotną cechą omawianego systemu jest niekomercyjny charakter umów o macierzyństwo zastępcze. Wynika on z warunków wydania *parental order* przewidzianych w HFEA 2008. Aby umowa o macierzyństwa zastępcze mogła stanowić skuteczną podstawę przeniesienia statusu rodzica i władzy rodzicielskiej w drodze *parental order*, konieczne jest stwierdzenie, że wnioskodawcy bez zgody sądu nie przyjęli ani nie przekazali żadnego wynagrodzenia poza uzasadnionymi wydatkami (*expenses reasonably incurred*) w zamian za udzielenie zgody na przeprowadzenie zabiegu u matki zastępczej i inne ustalenia zmierzające do wydania *parental order* oraz przekazania dziecka [sec. 54 (8) HFEA 2008] (zob. więcej pkt IV poniżej).

Na terytorium Zjednoczonego Królestwa zakazana jest działalność agencji pośredniczących w zawieraniu umów o macierzyństwo zastępcze. Przestępstwem jest wszczynanie, udział i pośredniczenie na zasadach handlowych w negocjacjach dotyczących takiej umowy oraz zbieranie na zasadach handlowych informacji na potrzeby negocjowania lub zawierania takiej umowy [sec. 2 (1) SAA]. Działanie następuje na zasadach handlowych, gdy doszło do zapłaty lub zapłata jest przewidywana. Przez zapłatę nie jest rozumiana zapłata na rzecz matki zastępczej [sec. 2 (3) SAA]. Opisane powyżej działanie nie stanowi przestępstwa, jeżeli jest podejmowane przez potencjalną matkę zastępczą lub potencjalnego rodzica zamawiającego lub organizację non profit [sec. 2 (2) i 2 (a) SAA]. Zakazane jest także reklamowanie macierzyństwa zastępczego, w tym reklamowanie, że kobieta jest chętna podjąć się roli matki zastępczej lub też, że taka kobieta jest szukana. I w tym przypadku przestępstwem nie jest działalność organizacji non-profit (sec. 3 SAA).

III. Pochodzenie dziecka

Pochodzenie dziecka urodzonego przez matkę zastępczą jest ustalane na chwilę narodzin zgodnie z zasadami *common law* lub przepisami HFEA 2008, w zależności od sposobu poczęcia i stanu cywilnego matki zastępczej. Human Fertilisation and Embryology Act 2008 przewiduje ponadto warunki ustanowienia w drodze *parental order* więzi pochodzenia pomiędzy dzieckiem a rodzicami zamawiającymi oraz władzy rodzicielskiej na rzecz rodziców zamawiających.

Za matkę dziecka uważana jest kobieta, która je urodziła. Takie jest stanowisko *common law* oraz przepisów szczególnych zawartych w HFEA 2008¹³. Zgodnie z sec. 33 (1) HFEA 2008 za matkę dziecka uważana jest kobieta, która jest lub była w ciąży wskutek transferu zarodka lub nasienia i komórek jajowych. Bez znaczenia jest, czy do umieszczenia zarodka lub gamet doszło w Zjednoczonym Królestwie czy za granicą [sec. 33 (3) HFEA 2008]¹⁴. Matka zastępcza jest uznawana za matkę bez względu na jej genetyczny związek z dzieckiem.

Określenie drugiego z rodziców dziecka urodzonego przez matkę zastępczą jest uzależnione od stanu cywilnego matki dziecka. Dziecko może posiadać lub nie drugiego rodzica. Drugim rodzicem, obok matki zastępczej może być mężczyzna lub kobieta. Rodzice ustaleni zgodnie z prawem na chwilę urodzenia dziecka mogą nie być genetycznie związani z dzieckiem¹⁵.

Zgodnie z *common law* za ojca będzie uważany mąż matki zastępczej¹⁶. To domniemanie może jednak zostać uchylone na rzecz ojcostwa mężczyzny, od którego dziecko genetycznie pochodzi (zarówno wtedy, gdy ciąża została poczęta w naturalny sposób, jak i gdy ciąża jest wynikiem inseminacji „w warunkach domowych” oraz gdy do poczęcia doszło przy zastosowaniu procedury medycznej¹⁷). Ojciec zamawiający, jeżeli jest biologicznym ojcem dziecka,

¹³ Zob. *Surrogacy Handbook: Guidance for Parental Order Reporters*, pkt 4.5. https://www.cafcass.gov.uk/media/299300/surrogacy_handbook.pdf (dostęp: 23 października 2017 r.); R. Gaffney-Rhys, *Concentrate Questions and Answers Family Law*, Oxford University Press 2016, s. 127.

¹⁴ Sec. 33. Meaning of “mother”. (1) The woman who is carrying or has carried a child as a result of the placing in her of an embryo or of sperm and eggs, and no other woman, is to be treated as the mother of the child. (2) Subsection (1) does not apply to any child to the extent that the child is treated by virtue of adoption as not being the woman’s child. (3) Subsection (1) applies whether the woman was in the United Kingdom or elsewhere at the time of the placing in her of the embryo or the sperm and eggs.

¹⁵ Rozdzielenie rodzicielstwa i pochodzenia biologicznego zostało różnie przyjęte w doktrynie. Zob. *Great Debates in Family Law*, J. Herring, R. Probert, S. Gilmore, Palgrave Macmillan 2012, s. 31.

¹⁶ Zob. *Great Debates...*, s. 29.

¹⁷ R. Gaffney-Rhys, *Concentrate Questions...*, s. 60.

może zatem zostać zarejestrowany jako ojciec dziecka i będzie mu przysługiwała władza rodzicielska nad dzieckiem¹⁸.

Zasady *common law* ustępują jednak uregulowaniu HFEA 2008¹⁹. Mężczyzna-rodzic zamawiający będący dawcą nasienia, nie będzie uważany za ojca, jeżeli w świetle przepisów HFEA 2008 za ojca/drugiego rodzica uważana jest inna osoba. Zgodnie z sec. 35 (1), (2) HFEA 2008, jeżeli matka zastępcza była zamężna w chwili umieszczenia zarodka w macicy lub inseminacji, za ojca dziecka jest uważany mąż kobiety, niebędący dawcą nasienia, chyba że nie wyraził on zgody na taki zabieg. Do wszczepienia zarodka lub inseminacji może przy tym dojść zarówno w Zjednoczonym Królestwie, jak i za granicą.

Jeżeli matka zastępcza poddana procedurze transferu zarodka lub nasienia i komórek jajowych lub inseminacji była w związku partnerskim lub związku małżeńskim²⁰ z kobietą, kobieta ta będzie uważana za drugiego rodzica, chyba że nie wyraziła ona zgody na przeprowadzenie u partnerki/żony ww. zabiegu [sec. 42 (1), (2) HFEA 2008]. Postanowienie to odzwierciedla dążenie do zrównania uprawnień par osób tej samej płci z uprawnieniami par osób różnej płci w szerokim zakresie²¹.

Jeżeli dziecko nie ma ojca albo drugiego rodzica w świetle sec. 35/sec. 42 HFEA 2008, a procedura umieszczenia zarodka lub nasienia i komórek jajowych została przeprowadzona w Zjednoczonym Królestwie przez licencjonowany podmiot, za ojca dziecka będzie uważany mężczyzna niebędący dawcą nasienia, który wyraził uprzednią, pisemną zgodę na traktowanie go jak ojca dziecka. W tym przypadku wymagana jest również zgoda matki dziecka. Pomiedzy mężczyzną a matką dziecka nie mogą występować powiązania uniemożliwiające zawarcie małżeństwa (*prohibited degrees of relationship*) (sec. 36 i 37 HFEA 2008). Analogicznie, drugim rodzicem może zostać inna kobieta za jej zgodą i zgodą kobiety, która ma urodzić dziecko, jeżeli pomiędzy kobietami nie występują powiązania uniemożliwiające zawarcie małżeństwa, a proces zapłodnienia jest przeprowadzany w Zjednoczonym Królestwie przez licencjonowany podmiot (sec. 43 i 44 HFEA 2008). W doktrynie wskazuje się, że ww. przypadki określone w HFEA 2008 jako *agreed fatherhood/female parenthood conditions* rzadko będą spełnione w przypadkach macierzyństwa zastępczego²².

Za ojca dziecka nie będzie uważany anonimowy dawca nasienia [sec. 41 (1) HFEA 2008]²³.

¹⁸ Zob. *Surrogacy Handbook...*, pkt 4.6.

¹⁹ Zob. R. Gaffney-Rhys, *Concentrate Questions...*, s. 127; orzeczenie High Court of Justice z 28 listopada 2007 r. w sprawie *Re G (Surrogacy: Foreign Domicile)* [2007] EWHC 2814 (Fam), pkt 32.

²⁰ Związki małżeńskie osób jednej płci zostały zalegalizowane w Anglii i Walii na mocy *Marriage (Same Sex Couples) Act 2013*, a w Szkocji – *The Marriage and Civil Partnership (Scotland) Act 2014*. Związki takie nie są natomiast przewidziane i uznawane w prawie Irlandii Północnej.

²¹ Zob. *Great Debates...*, s. 29.

²² Zob. R. Gaffney-Rhys, *Concentrate Questions...*, s. 127.

²³ Jeżeli natomiast przekazanie nasienia nastąpi poza zarejestrowaną i licencjonowaną kliniką, dawca nasienia może zostać uznany za ojca (zob. *Questionnaire on the Private International Law issues...*, odpowiedź w pkt 21).

Jeżeli dziecko pochodzi genetycznie od ojca zamawiającego, będzie on zatem uznany za ojca dziecka, jeżeli matka zastępcza jest stanu wolnego, a jej mąż lub partnerka w związku małżeńskim lub partnerskim nie wyrazili zgody na procedurę medyczną prowadzącą do zapłodnienia. Natomiast sama okoliczność, że kobieta jest dawczynią komórki jajowej, nie wystarcza do uznania jej za drugiego rodzica. Konieczne jest spełnienie warunku uznania jej za drugiego rodzica (sec. 47 HFEA 2008). Z chwilą narodzin może więc mieć miejsce sytuacja, gdy dziecko będzie miało ustalonego prawnie tylko jednego rodzica: matkę zastępczą.

Human Fertilisation and Embryology Act 2008 zawiera ponadto szczegółowe przepisy przewidujące ojcostwo mężczyzny, dawcy nasienia, który zmarł przed poczęciem dziecka; męża, który zmarł przed transferem zarodka²⁴ oraz uznania za drugiego rodzica żony/partnerki matki dziecka, jeżeli żona/partnerka umrze przed transferem zarodka²⁵.

²⁴ Za ojca dziecka będzie uważany mężczyzna, który był dawcą nasienia i zmarł przed utworzeniem zarodka lub przed transferem zarodka, jeżeli wyraził zgodę na użycie jego nasienia lub transfer zarodka po jego śmierci oraz na uznanie go za ojca dziecka. Kobieta, która dziecko urodziła, musi ponadto po narodzinach dziecka wyrazić zgodę (w terminie 42 dni od narodzin dziecka w przypadku Anglii, Walii, Północnej Irlandii oraz 21 dni w przypadku Szkocji, ewentualnie w terminie późniejszym za zgodą urzędnika stanu cywilnego). Bez znaczenia jest, czy do umieszczenia zarodka lub nasienia i komórek jajowych doszło w Zjednoczonym Królestwie czy za granicą (sec. 39 HFEA 2008). Jeżeli kobieta była zamężna w chwili utworzenia zarodka, który nie powstał z nasienia męża, a mąż zmarł przed transferem zarodka, ale wyraził zgodę na transfer zarodka po swojej śmierci i na uznanie za ojca dziecka, zmarły mąż będzie uważany za ojca dziecka. Konieczna jest przy tym jeszcze zgoda kobiety udzielona po narodzinach dziecka [sec. 40 (1) HFEA 2008]. Jeżeli mąż zmarł przed powstaniem zarodka, będzie on uznany za ojca, jeżeli dodatkowo zostały spełnione warunki przewidziane w sec. 37 HFEA 2008. Przypisanie ojcostwa na gruncie sec. 39 i 40 następuje jedynie na potrzeby wpisu w rejestrze urodzeń [sec. 48 (3) HFEA 2008]. Nie wywiera zatem skutków np. na gruncie prawa spadkowego.

²⁵ Jeżeli zarodek powstał w czasie, gdy kobieta, która ma urodzić dziecko, pozostawała w związku małżeńskim lub partnerskim, a żona/partnerka umrze przed transferem zarodka, zmarła zostanie uznana za drugiego rodzica, jeżeli wyraziła zgodę na transfer zarodka po jej śmierci i uznanie jej za drugiego rodzica. Wymagana jest też zgoda kobiety, która ma urodzić dziecko [sec. 46 (1) HFEA 2008] wyrażona w terminie 42 dni od narodzin dziecka w przypadku Anglii, Walii, Północnej Irlandii oraz 21 dni w przypadku Szkocji [sec. 46 (1) (e), (2) (f), (5) HFEA 2008]. Zmarła żona/partnerka będzie traktowana jako drugi rodzic również wtedy, gdy zarodek powstał już po jej śmierci, ale przed śmiercią mogłaby zostać uznana za rodzica w świetle sec. 44 HFEA 2008 [sec. 46 (2) HFEA 2008]. Ustalenie pochodzenia w ten sposób następuje jedynie na potrzeby wpisu w rejestrze urodzeń [sec. 46 (4), sec. 48 (4) HFEA 2008].

IV. Parental Order

Aby oboje rodzice zamawiający uzyskali w świetle prawa Zjednoczonego Królestwa status rodziców dziecka, konieczne jest uzyskanie *parental order* lub dokonanie przysposobienia. Postępowanie zakończone wydaniem *parental order* stanowi przy tym postępowanie szczególne, wyraźnie przewidziane dla przypadków, gdy dziecko zostało urodzone przez matkę zastępczą w ramach umowy z rodzicami zamawiającymi.

Wygaśnięcie więzi pochodzenia z matką zastępczą i ewentualnie ojcem/drugim rodzicem oraz przeniesienie statusu rodziców (ustanowienie stosunku pochodzenia) i przeniesienie władzy rodzicielskiej na rodziców zamawiających może nastąpić dopiero po urodzeniu dziecka, po przeprowadzeniu sądowego postępowania zakończonego wydaniem orzeczenia, tzw. *parental order*. W wyniku wydania *parental order* dziecko jest traktowane jako pochodzące od rodziców zamawiających z wszelkimi konsekwencjami, w tym na gruncie prawa spadkowego i rejestracji dziecka jako brytyjskiego obywatela, gdy jedno z rodziców zamawiających takie obywatelstwo posiada²⁶. *Parental order* powierza wyłączną władzę rodzicielską nad dzieckiem rodzicom zamawiającym i wyłącza władzę rodzicielską innych osób. Warunki wydania *parental order* są przewidziane w HFEA 2008.

Zgodnie z sec. 54 HFEA 2008 r. wniosek o wydanie *parental order*:

1. dotyczy dziecka, które zostało urodzone przez kobietę niebędącą jednym z wnioskodawców, gdy ciąża była wynikiem transferu zarodka lub umieszczenia nasienia i komórek jajowych lub inseminacji [sec. 54 (1) (a) HFEA 2008];
2. Zabieg prowadzący do zapłodnienia może mieć miejsce w Zjednoczonym Królestwie albo za granicą [sec. 54 (10) HFEA 2008]; zarodek musi powstać przy użyciu gamet przynajmniej jednego z wnioskodawców [sec. 54 (1) (b) HFEA];
3. może zostać złożony przez wnioskodawców stanowiących:
 - i. męża i żonę,
 - ii. związek partnerski (*civil partners*)²⁷,

²⁶ Zob. K. Trimmings, P. Beaumont, *Parental responsibility in a European perspective*, [w:] *European Family Law*, vol. III: *Family law in a European perspective*, red. J.M. Scherpe, Edward Elgar Pub. 2016, s. 255.

²⁷ Forma związku partnerskiego jest przewidziana w prawie Zjednoczonego Królestwa tylko dla osób tej samej płci.

iii. związek osób żyjących jak partnerzy w trwałym rodzinnym związku i pomiędzy którymi nie występują powiązania uniemożliwiające zawarcie małżeństwa (*prohibited degrees of relationship*) [sec. 54 (2) HFEA 2008];

Od 13 marca 2014 r., tj. daty wejścia w życie Marriage (Same Sex Couples) Act 2013, sec. 54 (2) HFEA 2008 obejmuje również związek małżeński osób tej samej płci²⁸;

4. może zostać złożony w ciągu sześciu miesięcy od urodzin dziecka [sec. 54 (3) HFEA 2008];
5. może zostać złożony, jeżeli w czasie składania wniosku dziecko mieszka z wnioskodawcami i co najmniej jeden z wnioskodawców ma domicyl w Zjednoczonym Królestwie, na Wyspach Normandzkich lub Wyspie Man; warunek dotyczący wspólnego zamieszkiwania i domicylu musi zostać spełniony również na chwilę wydania *parental order* [sec. 54 (4) HFEA 2008];
6. może zostać złożony przez wnioskodawców, którzy ukończyli 18 lat [sec. 54 (5) HFEA 2008];
7. wymaga uzyskania bezwarunkowej zgody na wydanie *parental order* wyrażonej swobodnie i z pełnym zrozumieniem przez matkę zastępczą oraz osobę (mężczyznę lub kobietę), która jest uznawana za ojca/drugiego rodzica; zgoda matki zastępczej może zostać udzielona najwcześniej po sześciu tygodniach po porodzie [sec. 54 (6) HFEA 2008]; zgoda matki zastępczej udzielona wcześniej jest bezskuteczna; zgoda nie jest wymagana, jeżeli osoba, która ma jej udzielić, nie może zostać odnaleziona lub nie jest zdolna do wyrażenia zgody [sec. 54 (7) HFEA 2008];
8. wymaga stwierdzenia, że wnioskodawcy bez zgody sądu nie przyjęli ani nie przekazali żadnego wynagrodzenia poza uzasadnionymi wydatkami (*expenses reasonably incurred*) w zamian za udzielenie zgody na przeprowadzenie zabiegu u matki zastępczej i inne ustalenia zmierzające do wydania *parental order* oraz przekazania dziecka [sec. 54 (8) HFEA 2008].

Nie w każdym przypadku macierzyństwa zastępczego będzie możliwe wydanie *parental order*. Orzeczenie takie może zostać wydane, jeżeli ciąża jest wynikiem sztucznego zapłodnienia, a nie stosunku płciowego matki zastępczej z ojcem zamawiającym. Musi również istnieć genetyczny związek przynajmniej z jednym z rodziców zamawiających, co wyklucza przypadek, w którym gamety matki zastępczej lub dawczyni zostają zapłodnione nasieniem anonimowego dawcy. Na potrzeby wydania *parental order* dopuszczalna jest zatem zarówno forma tradycyjnego (genetycznego) macierzyństwa zastępczego (*traditional/genetic surrogacy*), gdy zarodek powstanie z gamet matki zastępczej oraz ojca zamawiającego, jak i forma, gdy matka zastępcza nie jest związana genetycznie z dzieckiem (*host/gestational surrogacy*), ale związek taki zachodzi z jednym z rodziców zamawiających (tj. zarodek powstał z gamet

²⁸ Zob. orzeczenie z 7 września 2015 r. Re Z (A Child: Human Fertilisation and Embryology Act: Parental Order) [2015] EWFC 73, pkt 14.

rodziców zamawiających albo z gamet matki zamawiającej i dawcy nasienia, albo z gamet dawczyni komórek jajowych i ojca zamawiającego)²⁹. Umowa o macierzyństwo zastępcze nie może mieć charakteru handlowego ani zostać przymusowo wykonana. Przed złożeniem wniosku o wydanie *parental order* dziecko musi zostać przekazane rodzicom zamawiającym. Matka zastępcza i drugi rodzic muszą wyrazić zgodę. W chwili składania wniosku o wydanie *parental order* dziecko może zatem przebywać u osób, z którymi nie jest prawnie związane. Praktykowane jest przy tym występowanie rodziców zamawiających o orzeczenie pozwalające na wykonywanie władzy rodzicielskiej i określające miejsce pobytu dziecka (*parental responsibility orders* i *child arrangements orders*)³⁰. Rodzicami zamawiającymi może być para osób różnej płci lub para osób tej samej płci żyjących w małżeństwie, związku partnerskim lub związku niesformalizowanym.

W postępowaniu o wydanie *parental order* uczestniczy urzędnik: *parental order reporter*. Jest on wyznaczany przez sąd z grona urzędników państwowej jednostki mającej za zadanie chronić i udzielać wsparcia dzieciom i rodzinom występującym przed sądem: *Children and Family Court Advisory and Support Service (Cafcass)*³¹. Zadaniem *parental order reporter* jest wyjaśnienie okoliczności sprawy i zarekomendowanie sądowi wydanie lub nie *parental order*, biorąc pod uwagę rozwiązanie leżące w najlepszym interesie dziecka. W tym celu *parental order reporter* przeprowadza rodzinne wywiady środowiskowe i weryfikuje, czy warunki do wydania *parental order* zostały spełnione. W szczególności może rozważyć, czy konieczne będzie przeprowadzenie testu DNA w celu stwierdzenia związku genetycznego pomiędzy dzieckiem a jednym z rodziców³².

²⁹ Zob. *Surrogacy Handbook...*, pkt 4.2.

³⁰ Tego rodzaju orzeczenia przewidziane są w Anglii, Walii i Północnej Irlandii na mocy Children Act 1989. Zob. *Studium porównawcze...*, s. 60.

³¹ Zob. <https://www.cafcass.gov.uk/> (dostęp: 26 stycznia 2018 r.).

³² Zob. Broszura na temat działalności *parental order reporters* https://www.cafcass.gov.uk/media/242823/parental_order_reporters.pdf (dostęp: 23 października 2017 r.).

V. Stanowisko wobec umów o macierzyństwo zagraniczne z elementem obcym

Przepisy regulujące macierzyństwo zastępcze są uważane za restrykcyjne. Celem uregulowania było uniemożliwienie zawierania umów o charakterze komercyjnym i ograniczenie macierzyństwa zastępczego do stosunkowo niewielkiej liczby altruistycznych przypadków³³. Rozwój macierzyństwa zastępczego jest hamowany przez przepisy przewidujące brak możliwości wykonania umowy oraz zagrożenie sankcjami karnymi dla działalności agencji i pośredników. Liczba potencjalnych matek zastępczych nie odpowiada zapotrzebowaniu na macierzyństwo zastępcze w Zjednoczonym Królestwie. Wpływ na taki stan ma m.in. uregulowanie pozwalające na pokrywanie co do zasady jedynie kosztów ponoszonych przez matkę zastępczą³⁴. Z uwagi na zakaz wynagradzania, kobiety nie podejmują się chętnie roli matki zastępczej³⁵. Rodzice zamawiający pochodzący ze Zjednoczonego Królestwa korzystają więc z pomocy agencji działających w innych krajach i matek zastępczych zamieszkałych za granicą, a następnie wnoszą w kraju o wydanie *parental order*.

Dla oceny kwestii pochodzenia dziecka i możliwości przeniesienia statusu rodziców na rodziców zamawiających, sądy w Zjednoczonym Królestwie stosują swoje prawo merytoryczne³⁶. Prawo angielskie było stosowane zarówno w sprawach, w których rodzice zamawiający pochodzący ze Zjednoczonego Królestwa zawierali umowę o macierzyństwo zastępcze za granicą, a następnie wnosili przed sądem angielskim o wydanie *parental order*, jak i w sprawach, w których o wydanie *parental order* zwracali się cudzoziemcy, gdy dziecko urodziło się w Zjednoczonym Królestwie w ramach umowy zawartej w tym państwie.

³³ Zob. K. Trimmings, P. Beaumont, *Parental responsibility...*, s. 254, 261.

³⁴ Zob. s. 31–32 opinii francuskiego Narodowego Komitetu Opiniodawczego w sprawach Etyki, Nauk Przyrodniczych i Zdrowia (*Le Comité Consultatif National d'éthique pour les sciences de la vie et de la santé*) z 15 czerwca 2017 r. na temat zapotrzebowania społecznego na techniki wspomaganego rozrodu (*Avis du CCNE du 15 juin 2017 sur les demandes sociétales de recours à l'assistance médicale à la procréation (AMP)*). Opinia opublikowana na stronie internetowej CCNE, <http://www.ccne-ethique.fr/fr/publications/avis-du-ccne-du-15-juin-2017-sur-les-demandes-societales-de-recours-lassistance#>. WeiV1VuoMdU (dostęp: 19 października 2017 r.).

³⁵ Zob. C. Fenton-Glynn, *The regulation and recognition of surrogacy under English law: An overview of the case law*, „Child and Family Law Quarterly”, 27 (1), 2015, pkt 2.

³⁶ Zob. Raport przygotowany przez V. Todorovą na zlecenie Komisji Prawnej Parlamentu Europejskiego w październiku 2010 r. *Recognition of Parental Responsibility: Biological Parenthood v. Legal Parenthood, i.e. Mutual Recognition of Surrogacy Agreements: What is the Current Situation in the MS? Need for EU Action?*, s. 26; zob. [http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL-JURI_NT\(2010\)432738](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL-JURI_NT(2010)432738) (dostęp: 25 października 2017 r.).

W angielskiej doktrynie wskazuje się na dwa aspekty związane z ustaleniem pochodzenia dziecka. Ustalenie pochodzenia w państwie, w którym dziecko się urodziło, oraz ustalenie pochodzenia dziecka od rodziców zamawiających w państwie pochodzenia rodziców. Uznanie rodziców zamawiających za rodziców dziecka w świetle prawa państwa, w którym dziecko się urodziło, nie oznacza, że taka więź pochodzenia jest automatycznie uznawana w Zjednoczonym Królestwie³⁷. W doktrynie wskazuje się, że stosowanie *legis fori* dla ustalenia pochodzenia dziecka urodzonego za granicą jest tradycyjne dla państw *common law*, gdy brak jest zagranicznego orzeczenia o pochodzeniu dziecka, które miałyby zostać uznane przez sąd oraz gdy tego rodzaju kwestie z zakresu prawa rodzinnego nie są rozpoznawane na gruncie prawa obcego³⁸. Podkreśla się ponadto, że same przepisy regulujące pochodzenie dziecka urodzonego przez matkę zastępczą wyraźnie przewidują swoje zastosowanie również do przypadków, gdy procedura medyczna została przeprowadzona za granicą [zob. sec. 33 (3) i sec. 54 (10) HFEA 2008]³⁹.

Przedłożenie zagranicznych aktów urodzenia lub zagranicznych orzeczeń nie jest zatem wystarczające (nie zostaną one uznane) i konieczne jest ustalenie pochodzenia dziecka zgodnie z *legis fori*⁴⁰. Metoda stosowana w Zjednoczonym Królestwie może więc prowadzić do ustalenia pochodzenia w sposób częściowy lub całkowicie odmienny od pochodzenia ustalonego na gruncie prawa obcego⁴¹. Dla ilustracji tego problemu w doktrynie zazwyczaj przytaczane jest orzeczenie w sprawie *In X & Y (Foreign Surrogacy)* [2009] 1 FLR 733⁴². Dotyczyła ona bliźniaków urodzonych na Ukrainie przez Ukrainkę w ramach umowy o macierzyństwo zastępcze zawartej z brytyjskimi rodzicami zamawiającymi. W świetle prawa ukraińskiego, brytyjscy rodzice zamawiający stali się rodzicami dzieci i ich dane widniały w aktach urodzenia dzieci. Ukraińska matka zastępcza i jej mąż nie mieli względem dzieci żadnych praw i obowiązków. Co więcej, dzieci, jako dzieci brytyjskich obywateli przebywających na Ukrainie w oparciu o wizę tymczasową nie miały ukraińskiego obywatelstwa ani prawa pobytu na Ukrainie. W świetle prawa angielskiego za rodziców dzieci byli natomiast uznawani ukraińska matka zastępcza i jej mąż. Dzieci nie miały zaś brytyjskiego obywatelstwa ani prawa wjazdu do Zjednoczonego Królestwa. W ten sposób dzieci utknęły na

³⁷ K. Trimmings, P. Beaumont, *Parental responsibility...*, s. 254, 263.

³⁸ K. Trimmings, P. Beaumont, *Parental responsibility...*, s. 263.

³⁹ W raporcie przygotowanym w marcu 2014 r. w ramach przywołanego już programu Haskiej Konferencji p.p.m. (the Parentage/Surrogacy project) wskazano, że tego rodzaju przepisy zawiera prawo angielskie i prawo Nowej Zelandii. *Study of Legal Parentage and the issues arising from International Surrogacy Arrangements*, s. 49, przyp. 467, <https://assets.hcch.net/docs/bb9ocfd2-a66a-4fe4-a05b-55f33b009cfc.pdf> (dostęp: 27 października 2017 r.).

⁴⁰ Zob. *Studium porównawcze...*, s. 62; N. Nord, [w:] *Le «droit à l'enfant» et la filiation en France et dans le monde. Rapport final*, 2017, s. 167, 169–170, <http://www.gip-recherche-justice.fr/wp-content/uploads/2017/06/GIP-rapport-final-Le-droit-%C3%A0-lenfant-juin-2017.pdf> (dostęp: 27 października 2017 r.).

⁴¹ Zob. Raport przygotowany przez Stałe Biuro Haskiej Konferencji p.p.m. w marcu 2012 r. *A Preliminary Report on the issues arising from international surrogacy arrangements*, par. 39, <https://assets.hcch.net/docs/d4ff8ecd-f747-46da-86c3-61074e9b17fe.pdf> (dostęp: 25 października 2017 r.).

⁴² Orzeczenie High Court of Justice z 9 grudnia 2008 r.

Ukrainie bez przynależności państwowej i rodziców⁴³. Ostatecznie, po wykonaniu testów DNA potwierdzających genetyczne ojcostwo ojca zamawiającego, zezwolono na przyjazd dzieci do Zjednoczonego Królestwa, gdzie rodzice zamawiający uzyskali *parental order*.

Podejściu państw *common law*, w tym Zjednoczonego Królestwa, w których stosuje się prawo krajowe do ustalenia pochodzenia dziecka urodzonego za granicą, przeciwstawiane jest podejście w państwach systemu prawa kontynentalnego, w których pochodzenie dziecka będzie ustalane poprzez uznanie zagranicznego orzeczenia lub zastosowanie prawa właściwego, gdy brak jest zagranicznego orzeczenia⁴⁴.

Stosowanie prawa krajowego do zagranicznych umów o surogację zostało potwierdzone w informatorach urzędowych. W 2009 r. jednostka rządowa UK Border Agency (obecnie UK Visas and Immigration) opublikowała przewodnik na temat umów o macierzyństwo zastępcze i przepisów imigracyjnych – *Inter-country surrogacy and the immigration rules*⁴⁵. Wskazano w nim, że z uwagi na brak międzynarodowych aktów prawnych ustanawiających minimalne standardy w zakresie tego rodzaju umów, osoby zamieszkujące w Zjednoczonym Królestwie muszą liczyć się z zastosowaniem do ich sytuacji prawa angielskiego. Regulacja prawa angielskiego w kwestii pochodzenia dziecka może zaś mieć wpływ na możliwość przyjazdu dziecka do Zjednoczonego Królestwa w świetle przepisów imigracyjnych⁴⁶. W opublikowanych w czerwcu 2013 r. przez rządowe Biuro Spraw Zagranicznych (The Foreign and Commonwealth Office) i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (Home Office) informacjach dla brytyjskich obywateli rozważających zawarcie w innym państwie umowy o macierzyństwo zastępcze wskazano, że zawierając za granicą umowę, przy zamiarze osiedlenia się w Zjednoczonym Królestwie, należy mieć na uwadze obowiązujące tu prawo, w tym warunki wydawania *parental order*, na mocy którego może dojść do przeniesienia praw rodzicielskich z matki zastępczej na rodziców zamawiających⁴⁷.

Jeżeli warunki do wydania *parental order* nie są spełnione, rodzice zamawiający mogą starać się o przysposobienie dziecka. Uznaje się jednak, że *parental order* przewidziany dla przypadków macierzyństwa zastępczego jest najbardziej optymalnym rozwiązaniem, gdyż potwierdza w świetle prawa i z psychologicznego punktu widzenia tożsamość dziecka. Jedno z rodziców zamawiających jest rodzicem biologicznym, a dziecko zostało poczęte przy założeniu, że jego rodzicami będą rodzice zamawiający. Jednocześnie wskazuje się, że zagraniczne umowy o macierzyństwo zastępcze mające charakter komercyjny mogą wywoływać

⁴³ *The effect was that the children were marooned stateless and parentless whilst the applicants could neither remain in the Ukraine nor bring the children home.*

⁴⁴ K. Trimmings, P. Beaumont, *Parental responsibility...*, s. 263–264; *A Preliminary Report...*, par. 35–41.

⁴⁵ *Inter-country surrogacy and the immigration rules*, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/261435/Inter-country-surrogacy-leaflet.pdf (dostęp: 12 października 2017 r.).

⁴⁶ *Inter-country surrogacy...*, pkt 10.

⁴⁷ *Surrogacy overseas. Information for British nationals who are considering entering into surrogacy arrangements in foreign countries*, <https://www.gov.uk/government/publications/surrogacy-overseas> (dostęp: 12 października 2017 r.).

wątpliwości w świetle ograniczeń przewidzianych w Adoption and Children Act 2002 dotyczących zakazu wynagrodzenia i sprowadzenia dziecka do Zjednoczonego Królestwa w celu przysposobienia. Ponadto, rodzic zamawiający nie jest skłonny przysposabiać dziecko w sytuacji, gdy jest rodzicem biologicznym⁴⁸. Podejście sądów do niektórych kryteriów przewidzianych w sec. 54 HFEA 2008 jest w związku z tym elastyczne (zob. pkt VI poniżej).

W innych sprawach niż *parental order* dotyczących władzy rodzicielskiej nad dzieckiem urodzonym przez matkę zastępczą (jak np. wydanie *child arrangements order*⁴⁹) ustalenie jurysdykcji i prawa właściwego następuje na podstawie norm jurysdykcyjnych i kolizyjnych (co do zasady opartych na łączniku miejsca zwykłego pobytu⁵⁰).

⁴⁸ Zob. orzeczenie z 8 listopada 2016 r. w sprawie Re A (Foreign Surrogacy – Parental Responsibility) [2016] EWFC 70, pkt 7, <http://www.bailii.org/ew/cases/EWFC/HCI/2016/70.html>. (dostęp: 27 października 2017 r.).

⁴⁹ Zgodnie z sec. 8 (1) Children Act 1989 „*Child arrangements order*” stanowi orzeczenie określające, z kim i kiedy dziecko ma mieszkać, spędzać czas i mieć kontakt.

⁵⁰ Zob. rozporządzenie Rady (WE) nr 2201/2003 z 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, uchylające rozporządzenie (WE) nr 1347/2000 (Dz.Urz. WE L 338 z 2003 r., s. 1) oraz konwencja haska z 1996 r. o jurysdykcji, prawie właściwym, uznawaniu, wykonaniu i współpracy w zakresie odpowiedzialności rodzicielskiej oraz środków ochrony dzieci (Dz.U. z 2010 r. Nr 172, poz. 1158).

VI. Wybrane orzecznictwo dotyczące umów o macierzyństwo zastępcze i wydawania *parental order*

W orzecznictwie sądów można zaobserwować stopniowe rozluźnienie kryteriów wydawania *parental order*. Tendencje te występują przede wszystkim w sprawach, których przedmiotem jest umowa o macierzyństwo zastępcze zawarta w innym państwie, w którym rodzic lub rodzice zamawiający uzyskali już w świetle prawa status rodzica dziecka. Różnice w uregulowaniu zarówno macierzyństwa zastępczego, jak i kwestii pochodzenia dziecka rodzą problemy w postępowaniu przed sądami krajowymi, przed którymi rodzice zamawiający wnoszą o wydanie *parental order*. Zdarza się, że zagraniczne umowy o macierzyństwo zastępcze, dostosowane do prawa państwa, w którym zostały zawarte, nie przystają do warunków wydania *parental order* przewidzianych w HFEA 2008.

Pierwszym kryterium, które stało się problematyczne w praktyce wydawania *parental order*, była wysokość kwoty, jaką rodzice zamawiający płacili matce zastępczej. W innych państwach, których prawo zezwala na macierzyństwo zastępcze, matka zastępcza może otrzymać wynagrodzenie. Zgodnie z przepisami HFEA 2008 kwota ta ma natomiast co do zasady rekompensować jedynie uzasadnione wydatki, których wysokość oceniania jest przez sąd. O ile na gruncie umów zawieranych i wykonywanych w Zjednoczonym Królestwie podkreślana jest konieczność stwierdzenia, że umowa ma charakter niekomercyjny, o tyle przy ocenie w świetle prawa angielskiego umów zawieranych za granicą podejście sądów jest inne. Mimo że prawo angielskie nie pozwala na komercyjne umowy o macierzyństwo zastępcze, to z sec. 54 (8) HFEA 2008 wyprowadza się uprawnienia dyskrecjonalne sądów w ocenie wysokości kosztów zapłaconych przez rodziców zamawiających. Punktem odniesienia dla oceny wysokości tych kosztów stały się koszty ponoszone zwykle w państwie, w którym umowa została zawarta. *Parental order* jest zatem wydawany, mimo że koszty przekraczają rozsądne wydatki. Sądy krajowe badają zaś, czy kwoty uiszczane przez rodziców na rzecz agencji pośredniczących i matki zastępczej odpowiadają kosztom ponoszonym w tego rodzaju sprawach w państwie, w którym umowa została zawarta i w którym dziecko się urodziło. Obok poziomu kosztów zwykle ponoszonych w zagranicznej jurysdykcji, sądy biorą pod uwagę dobrą wiarę rodziców zamawiających i zasadę dobra dziecka. Dobro to należy przedkładać ponad względy porządku publicznego. Odmowa wydania *parental order* powinna więc

następować w skrajnych i wyraźnych przypadkach naruszenia porządku publicznego⁵¹. W orzeczeniu w sprawie *Re WT (A Child)* [2014] EWHC 1303 (Fam) wskazano, że sprzeczne z porządkiem publicznym byłoby uwzględnienie wydatków w wysokości pozwalającej na stwierdzenie, że doszło do zakupu dziecka. Wydatki powinny zostać poniesione przez rodziców zamawiających w dobrej wierze. Zarówno zbyt niska, jak i zbyt wysoka kwota zapłacona na rzecz matki zastępczej może świadczyć, że wysokość kwoty narusza swobodę decyzji matki zastępczej⁵². Uwzględnienie wydatków wyższych niż „rozsądne” następuje zatem w praktyce retrospektywnie w ramach rozpoznania wniosku o wydanie *parental order*.

W ostatnim czasie w orzecznictwie angielskim nastąpił przełom w restrykcyjnym traktowaniu terminu na złożenie wniosku o wydanie *parental order*. W orzeczeniu z 3 października 2014 r. sędzia J. Munby stwierdził, że dotychczasowa linia orzecznicza prezentująca stanowisko, iż uchybienie sześciomiesięcznemu terminowi uniemożliwia wydanie *parental order*, jest błędna⁵³. Sprawa dotyczyła dziecka urodzonego w 2011 r. w Indiach przez matkę zastępczą. Materiał genetyczny pochodził od ojca zamawiającego i dawczyni. Rodzice zamawiający przyjechali z dzieckiem do Zjednoczonego Królestwa w lipcu 2013 r. Wniosek o *parental order* został zaś złożony w lutym 2014 r. W orzeczeniu odwołano się przy tym do prac ustawodawczych, w których wprowadzenie limitu czasowego nie zostało uzasadnione⁵⁴. Biorąc pod uwagę, że konsekwencje wydania *parental order* rozciągają się na dziesiątki lat i dotyczą tożsamości dziecka, sąd stwierdził, że uniemożliwienie wydania *parental order* w sytuacji przekroczenia terminu nie mogło być celem ustawodawcy⁵⁵. W rozpoznawanej sprawie, odmowa wydania *parental order* przyniosłaby niepowetowaną szkodę rodzicom zamawiającym oraz dziecku⁵⁶. Na możliwość uwzględnienia spóźnionego wniosku wskazuje Cafcass we wspomnianym przewodniku na temat działalności *parental order reporters*⁵⁷.

Obecne przepisy wyraźnie przewidują wydanie *parental order* tylko na wniosek pary. Pojęcie to obejmuje mężczyznę i kobietę, a także pary osób jednej płci. Przez długi czas orzecznictwo i doktryna stały na stanowisku, że jedna osoba nie może złożyć wniosku o wydanie *parental order*, a jeżeli zawrze umowę o macierzyństwo zastępcze, będzie mogła ewentualnie uzyskać w świetle prawa status rodzica w drodze przysposobienia⁵⁸. Szczególny przypadek był przy tym przedmiotem rozstrzygnięcia w sprawie *A v P (Surrogacy: Parental Order: Death*

⁵¹ Zob. orzeczenie High Court of Justice z 8 grudnia 2010 r. w sprawie *Re L (A minor)* [2010] EWHC 3146, pkt 10.

⁵² Zob. orzeczenie High Court of Justice z 4 marca 2014 r. w sprawie *Re WT (A Child)* [2014] EWHC 1303 (Fam), pkt 35.

⁵³ Zob. orzeczenie w rozpoznanej przez High Court of Justice sprawie *Re X (A Child) (Surrogacy: Time limit)* [2014] EWHC 3135 (Fam), pkt 2 i 22 i przywołane tam orzeczenia w sprawach *JP v LP and others* [2014] EWHC 595 (Fam), *Re WT (A Child)* [2014] EWHC 1303 (Fam).

⁵⁴ *Re X (A Child) (Surrogacy: Time limit)* [2014] EWHC 3135 (Fam), pkt 16–18.

⁵⁵ *Re X (A Child) (Surrogacy: Time limit)* [2014] EWHC 3135 (Fam), pkt 55.

⁵⁶ *Re X (A Child) (Surrogacy: Time limit)* [2014] EWHC 3135 (Fam), pkt 65.

⁵⁷ Zob. *Surrogacy Handbook...*, pkt 6.o.

⁵⁸ Zob. E. Jackson, *Medical Law: Text, Cases, and Materials*, Oxford University Press 2016, s. 889; *Studium porównawcze...*, s. 60.

of Applicant) z 8 lipca 2011 r.⁵⁹ High Court of Justice rozważał, czy może wydać *parental order* w sytuacji, gdy jedno z małżonków, którzy złożyli wniosek, zmarło w czasie postępowania. Mąż, który był biologicznym ojcem dziecka, zmarł po złożeniu wniosku a przed wydaniem *parental order*. Istniały natomiast wątpliwości w kwestii pochodzenia dziecka od wnioskodawczyni (żony zmarłego). Sąd zdecydował, że zasadne jest wydanie *parental order*, który będzie wskazywał oboje wnioskodawców jako rodziców dziecka urodzonego przez matkę zastępczą. Inna interpretacja naruszałaby bowiem prawa rodziny chronione w art. 8 Europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności⁶⁰ (EKPC). Żadne inne rozwiązanie nie ustanowi pomiędzy dzieckiem a obojgiem małżonków, które złożyło wniosek, relacji rodzicielskiej, jaką zapewni *parental order*. W braku *parental order*, prawna relacja pomiędzy wnioskodawczynią a dzieckiem mogłaby zostać ustanowiona w drodze orzeczeń dotyczących miejsca pobytu dziecka i opieki nad dzieckiem. Tego rodzaju orzeczenia nie kreują jednak stosunku pochodzenia, a ich skutki są ograniczone uzyskaniem przez dziecko pełnoletności⁶¹. W ocenie sądu, taka interpretacja nie stanowiła przy tym wyłomu na rzecz wydawania *parental order* na wniosek tylko jednej osoby⁶². Sędzia Theis podkreśliła, że w braku *parental order*, sytuacja prawna dzieci pozostałaby niepewna. *Parental order* przyzna zaś wnioskodawcom zarówno wspólne i równe prawnie uznane rodzicielstwo, jak i władzę rodzicielską (*joint and equal legal parenthood parental responsibility*). Możliwe będzie również uzyskanie potwierdzenia posiadania brytyjskiego obywatelstwa i tym samym przynależności dzieci do jedynej rodziny, jaką znają. *Parental order* doprowadzi również do pełnego wygaszenia stosunku pochodzenia i władzy rodzicielskiej matki zastępczej, co jest zgodne z uregulowaniem jurysdykcji, której matka zastępcza podlega.

Ilustrację dotychczasowego stanowiska, że wniosek o wydanie *parental order* musi pochodzić od pary, stanowi orzeczenie z 13 lutego 2015 r. o przysposobieniu przez ojca biologicznego (dawcę nasienia) dziecka urodzonego przez matkę zastępczą. Orzeczenie zawiera stwierdzenie, że jedna osoba nie może złożyć wniosku o wydanie *parental order* (*a single person is ... unable to apply for parental order*)⁶³. Stwierdzenie to przestało być oczywiste wraz z rozstrzygnięciem w sprawie dotyczącej wniosku o wydanie *parental order* złożonego przez biologicznego ojca dziecka urodzonego przez niezamężną matkę zastępczą w Stanach Zjednoczonych w stanie Minnesota (kobiecie został wszczepiony zarodek utworzony z gamet wnioskodawcy oraz innej kobiety). Na mocy orzeczenia sądu w Minnesocie matka zastępcza utraciła wszelkie prawa względem dziecka, a wnioskodawca pozostał jedynym prawnie uznanym rodzicem. W orzeczeniu z 7 września 2015 r.⁶⁴ sąd angielski odmówił

⁵⁹ A v P (Surrogacy: Parental order: Death of Applicant) [2011] EWHC 1738 (Fam).

⁶⁰ Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 ze zm.

⁶¹ A v P (Surrogacy: Parental order: Death of Applicant) [2011] EWHC 1738 (Fam), pkt 30 (9).

⁶² A v P (Surrogacy: Parental order: Death of Applicant) [2011] EWHC 1738 (Fam), pkt 31 (4).

⁶³ Pkt 20 orzeczenia w sprawie B v C (Surrogacy – Adoption) [2015] EWFC 17.

⁶⁴ Re Z (A Child: Human Fertilisation and Embryology Act: Parental Order) [2015] EWFC 73.

wydania *parental order*, wskazując, że mimo iż zgodnie z prawem stanu Minnesota matka zastępcza nie ma żadnych praw względem dziecka, w Zjednoczonym Królestwie jest traktowana jako jego matka. Natomiast wnioskodawca, bez względu na prawa przyznane mu w stanie Minnesota, nie posiada władzy rodzicielskiej względem dziecka w Zjednoczonym Królestwie. W Zjednoczonym Królestwie są tylko dwie drogi pozwalające na przeniesienie władzy rodzicielskiej z matki zastępczej na wnioskodawcę: wydanie *parental order* zgodnie z sec. 54 HFEA 2008 albo procedura przysposobienia zgodnie z sec. 46 Adoption and Children Act 2002⁶⁵. Wnioskodawca podnosił, że brak możliwości złożenia wniosku przez jedną osobę narusza prawa do życia prywatnego i rodzinnego oraz jest tym samym sprzeczne z art. 8, 12 i 14 EKPC. W ocenie wnioskodawcy niezasadne jest rozróżnienie pomiędzy przysposobieniem możliwym w przypadku jednego rodzica a wydaniem *parental order* tylko na rzecz pary. Sąd wskazał, że procedura przysposobienia od początku była dostępna również na rzecz jednego przysposabiającego. Ustanawiając przepisy dotyczące wydawania *parental order*, nie rozważano natomiast dopuszczenia składania wniosków przez jedną osobę⁶⁶. Aktualne przepisy wyraźnie określają, kto może zostać uznany za rodzica w oparciu o *parental order*. Sąd przywołał przy tym rządowe stanowisko, w którym podkreślono, że zmiana przepisów w omawianym zakresie nie jest planowana⁶⁷. Sąd wskazał jednak, że nie wypowiada się rozstrzygająco na temat zgodności krajowych przepisów z przepisami art. 8, 12 i 14 EKPC, biorąc pod uwagę, że wnioskodawca może wystąpić o stwierdzenie niezgodności (*declaration of incompatibility*) przepisów prawnych z zobowiązaniami Zjednoczonego Królestwa w świetle ustawy o prawach człowieka Human Rights Act 1998, która inkorporowała do prawa krajowego postanowienia EKPC. Wnioskodawca rzeczywiście o takie orzeczenie wystąpił i 16 maja 2016 r. High Court of Justice stwierdził, że sec. 54 (1) i (2) HFEA 2008 są niezgodne z prawami wnioskodawcy i dziecka w świetle art. 14 w zw. z art. 8 EKPC w zakresie, w jakim uniemożliwiają wnioskodawcy uzyskanie *parental order* z uwagi na jego stan cywilny jako osoby niepozostającej w związku (*single person as opposed to being part of a couple*)⁶⁸. Co istotne, orzeczenie było zgodne nie tylko z wnioskiem, ale i z przedstawionym w sprawie stanowiskiem przedstawiciela rządowego. Orzeczenie otworzyło ponownie drogę ojcu do złożenia wniosku o wydanie *parental order*.

Powyższe rozstrzygnięcie dotyczyło konkretnego stanu faktycznego. Orzeczenie z 8 listopada 2016 r. stanowiące *child arrangements order* zapewniło ojcu zamawiającemu wykonywanie władzy rodzicielskiej nad dzieckiem urodzonym przez matkę zastępczą w Stanach Zjednoczonych⁶⁹. Cięża była wynikiem procedury *in vitro* z połączenia gamet ojca zamawia-

⁶⁵ Re Z (A Child: Human Fertilisation and Embryology Act: Parental Order) [2015] EWFC 73, pkt 3.

⁶⁶ Re Z (A Child: Human Fertilisation and Embryology Act: Parental Order) [2015] EWFC 73, pkt 7–9.

⁶⁷ Re Z (A Child: Human Fertilisation and Embryology Act: Parental Order) [2015] EWFC 73, pkt 16.

⁶⁸ In the matter of Z (A Child) (No 2) [2016] EWHC 1191 (Fam), pkt 17 i 20.

⁶⁹ Re A (Foreign Surrogacy – Parental Responsibility) [2016] EWFC 70, <http://www.bailii.org/ew/cases/EWFC/HCIJ/2016/70.html> (dostęp: 27 stycznia 2017 r.).

jącego i dawczyni komórek jajowych. Zgodnie z sec. 33 HFEA 2008 matka zastępcza została więc uznana za matkę dziecka. Ojciec zastępczy został uznany za ojca dziecka w świetle *common law* oraz na potrzeby określenia brytyjskiego obywatelstwa (zob. pkt VII poniżej). W świetle prawa angielskiego ojciec zamawiający nie posiadał jednak władzy rodzicielskiej nad dzieckiem⁷⁰. Sędzia Theis wskazała, że władza rodzicielska mogłaby zostać przeniesiona na ojca w drodze *parental order*, co nie jest możliwe, gdyż wnioskodawca występuje sam⁷¹.

Podczas debaty w Izbie Lordów w grudniu 2016 r. zapowiedziano zmianę w przepisach prawnych w celu umożliwienia składania wniosków przed jednego rodzica zamawiającego. Kwestia ta ma zostać przedłożona parlamentowi przez rząd w najbliższym czasie⁷². Informacja o możliwej zmianie omawianego kryterium jest podawana w urzędowych informatorach⁷³.

Restrykcyjnie jest natomiast traktowany wymóg posiadania przez jednego z wnioskodawców domicylu w Zjednoczonym Królestwie [obecnie sec. 54 (4) b HFEA 2008]⁷⁴. W sytuacji gdy rodzice zamawiający nie mają w Zjednoczonym Królestwie domicylu, sądy angielskie mogą umożliwić im zabranie dziecka do państwa pochodzenia rodziców, aby tam nastąpiło przysposobienie dziecka. Na gruncie poprzednio obowiązujących przepisów HFEA 1990, w 2007 r. High Court of Justice zajmował się sprawą dziecka urodzonego w Zjednoczonym Królestwie przez zamieszkałą w tym państwie matkę zastępczą, które miało zostać przekazane małżonkom posiadającym tureckie obywatelstwo i zamieszkałym w Turcji⁷⁵. Umowa została zawarta za pośrednictwem brytyjskiej agencji. Tureckie małżeństwo przyjechało do Zjednoczonego Królestwa pod koniec ciąży, dziecko zostało im wydane i zamieszkało z nimi. Rodzice zamawiający cały czas planowali powrót do Turcji. Z uwagi na brak domicylu rodziców zamawiających w Zjednoczonym Królestwie, nie było jednak możliwe wydanie *parental order*. Ostatecznie, aby nie rozdzielać rodziców zamawiających z dzieckiem, postanowiono odwołać się do przepisów o międzynarodowym przysposobieniu. W oparciu o sec. 84 Adoption and Children Act rodzicom zamawiającym przyznano władzę rodzicielską nad dzieckiem (co nie jest równoznaczne z ustaleniem więzi pochodzenia). Dzięki temu rodzice zamawiający mogli wyjechać z dzieckiem do Turcji, aby tam przeprowadzić postępowanie o przysposobienie dziecka. W orzeczeniu tym sąd wskazał, że wcześniej zdarzały się orzeczenia o wydaniu

⁷⁰ Z Children Act 1989 wynika bowiem, że ojciec dziecka, który nie jest mężem matki, nie ma automatycznie władzy rodzicielskiej. Może ją nabyć, jeżeli zostanie wpisany w księgach stanu cywilnego na podstawie określonych aktów prawnych. Akty te nie obejmują natomiast rejestracji dziecka urodzonego za granicą. Rejestracja urodzenia w innym państwie następuje na podstawie aktu: the Registration of Overseas births and Deaths Regulation 2014. Ojciec dziecka urodzonego poza granicami Zjednoczonego Królestwa nie może zatem nabyć władzy rodzicielskiej w drodze rejestracji urodzenia dziecka. Re A (Foreign Surrogacy – Parental Responsibility) [2016] EWFC 70, pkt 6.

⁷¹ Re A (Foreign Surrogacy – Parental Responsibility) [2016] EWFC 70, pkt 7.

⁷² Zob. Sprawozdanie z prac parlamentarnych z 28 listopada 2017 r. *Children: surrogacy, and single people and parental orders (UK)*, <http://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/CBP-8076> (dostęp: 31 stycznia 2018 r.).

⁷³ Zob. *Surrogacy Handbook...*, pkt 6.o.

⁷⁴ Zob. C. Fenton-Glynn, *The regulation and recognition...*, pkt 5.

⁷⁵ Orzeczenie z 28 listopada 2007 r. w sprawie Re G (Surrogacy: Foreign Domicile) [2007] EWHC 2814 (Fam).

parental order, gdy warunek posiadania domicylu nie był spełniony, ale orzeczenia te były błędne⁷⁶. Można przypuszczać, że kwestia domicylu nie została w tych sprawach dokładnie zbadana. Agencje pośredniczące w umowach surogacji, doradcy prawni powinni przestrzegać pary spoza Zjednoczonego Królestwa przed zawieraniem umów w tym państwie i ostrzegać, że mogą one zostać obciążone kosztami postępowania⁷⁷.

Elastyczne stanowisko angielskiego orzecznictwa jest krytykowane w doktrynie, ale jednocześnie usprawiedliwiane. W zderzeniu zasady porządku publicznego i zasady dobra dziecka, ta druga bowiem praktycznie zawsze będzie przeważać. Gdy dziecko jest już na świecie, sądy muszą się kierować przede wszystkim dobrem dziecka. Sądy w postępowaniu o wydanie *parental order* są stawiane przed faktem dokonanym⁷⁸. Wniosek o wydanie *parental order* jest składany, gdy dziecko zostało już oddane przez matkę zastępczą, często zamieszkałą w innym państwie, mieszka już z rodzicami zamawiającymi, relacja rodzic – dziecko już została nawiązana, a dziecko nie zna innej rodziny. Sąd rozpoznający wniosek ma ograniczony, jeżeli w ogóle, kontakt z matką zastępczą i w zasadzie brak możliwości dokładnego zbadania okoliczności dotyczących negocjacji umowy o macierzyństwo zastępcze. Mając na względzie dobro dziecka, nie ma w zasadzie wyboru, jak „zatwierdzić” umowę zawartą za granicą i wydać *parental order*. C. Fenton-Glynn podkreśla, że unieważnienie wykonanej już umowy wymagałoby skrajnych okoliczności faktycznych⁷⁹. Wskazuje się przy tym, że rodzice zamawiający zazwyczaj mają za sobą długie starania o dziecko. Również procedura związana z macierzyństwem zastępczym wymaga ich zaangażowania. Ich starania i wysiłki mają więc uzasadniać przyznanie im statusu rodziców⁸⁰.

W doktrynie wskazuje się, że w ramach Haskiej Konferencji Prawa Prywatnego Międzynarodowego planowana jest konwencja w sprawie międzynarodowych umów o macierzyństwo zastępcze, ale jej przyjęcie może być po pierwsze odległe w czasie, a po drugie nie usuwać wszystkich nadużyć. Postuluje się w związku z tym przyjęcie takich krajowych rozwiązań, które będą zachęcały rodziców zamawiających do współpracy z systemem brytyjskim niż przeciwko niemu⁸¹. Restrykcyjne podejście krajowego prawa nie jest bowiem skuteczne w ograniczaniu przypadków komercyjnych umów o macierzyństwo zastępcze. Chroniąc potencjalne brytyjskie matki zastępcze, etyczne problemy są w istocie eksportowane za granicę⁸².

⁷⁶ Re G (Surrogacy: Foreign Domicile) [2007] EWHC 2814 (Fam), pkt 6, 19.

⁷⁷ Re G (Surrogacy: Foreign Domicile) [2007] EWHC 2814 (Fam) pkt 52.

⁷⁸ G. Douglas, *Parenthood: Commitment, Status and Rights*, [w:] *Family Law in Britain and America in the New Century. Essays in Honor of Sanford N. Katz*, red. J. Eekelaar, Brill Nijhoff 2016, s. 97.

⁷⁹ C. Fenton-Glynn, *The regulation and recognition...*, pkt 4.

⁸⁰ G. Douglas, *Parenthood...*, s. 98.

⁸¹ C. Fenton-Glynn, *The regulation and recognition...*, pkt 6.

⁸² C. Fenton-Glynn, J.M. Scherpe, *Surrogacy: Is the law governing surrogacy keeping pace with social change?*, s. 8. Artykuł został przedłożony Komisji Prawnej Anglii i Walii przez Cambridge Family Law Center jesienią 2016 r. w ramach konsultacji reformy prawa. <https://www.law.cam.ac.uk/press/news/2016/10/cambridge-family-law-centres-submission-law-commission-surrogacy-reform> (dostęp: 27 października 2017 r.).

VII. Zagadnienia związane z nabyciem brytyjskiego obywatelstwa oraz przyjazdem do Zjednoczonego Królestwa dziecka urodzonego przez matkę zastępczą za granicą

Posiadanie przez rodziców zamawiających (lub jedno z nich) obywatelstwa brytyjskiego niekoniecznie skutkuje nabyciem takiego obywatelstwa przez dziecko urodzone przez matkę zastępczą z chwilą urodzenia. Status dziecka zależy m.in. od stanu cywilnego matki zastępczej. Zgodnie z sec. 50 (9) British Nationality Act 1981 za matkę dziecka uważana jest kobieta, która dziecko urodziła, a za ojca: mąż matki dziecka; osoba uważana za ojca/drugiego rodzica dziecka zgodnie z sec. 35, 36, 42, 43 HFEA 2008, a gdy powyższe sytuacje nie mają miejsca, wówczas mężczyzna, którego ojcostwo zostanie udowodnione.

Dziecko urodzone przez matkę zastępczą staje się obywatelem brytyjskim⁸³ w drodze urodzenia (*by birth*), jeżeli dziecko urodzi się w Zjednoczonym Królestwie, a matka zastępcza lub ojciec w chwili urodzenia dziecka ma obywatelstwo brytyjskie albo jest osiedlony na terytorium Zjednoczonego Królestwa [sec. 1 (1) British Nationality Act 1981]. Jeżeli dziecko urodziło się za granicą, może ono nabyć obywatelstwo brytyjskie w drodze pochodzenia (*by descent*), gdy matka zastępcza jest stanu wolnego, a ojciec zamawiający wpisany w akcie urodzenia jest ojcem genetycznym i ma obywatelstwo brytyjskie nabyte w inny sposób niż przez pochodzenie [sec. 2 (1) a British Nationality Act 1981]. Kolejnym sposobem nabycia obywatelstwa brytyjskiego jest rejestracja (*by registration*). Może ona dotyczyć dziecka urodzonego przez matkę zastępczą, które nie nabyło obywatelstwa z chwilą urodzenia (np. dziecko urodzone za granicą przez zamężną matkę zastępczą). Sec. 3 (1) British Nationality Act 1981 upoważnia Sekretarza Stanu do rejestracji według jego uznania osoby niepełnoletniej jako obywatela brytyjskiego. Taka rejestracja obecnie następuje, jeżeli jedno z rodziców zamawiających ma obywatelstwo brytyjskie. Obywatelstwo brytyjskie zostanie nabyte w razie wydania *parental order*, którego skutki są takie same jak przysposobienia. Zgodnie z sec. 1 (5) (a) and (5A) (a) British Nationality Act 1981 dziecko uzyskuje obywatelstwo, gdy jedno z rodziców zamawiających ma brytyjskie obywatelstwo.

W przypadku gdy w świetle przepisów imigracyjnych (*Immigration Rules*) brak podstaw, by dziecko wjechało do Zjednoczonego Królestwa, a dziecko urodzone przez matkę zastępczą

⁸³ W opinii przedstawiono główne zasady nabycia obywatelstwa, pomijając szczegółowe przypadki jak nabycie przez urodzenie, gdy jedno z rodziców jest członkiem Sił Zbrojnych, nabycie w przypadku porzucenia dziecka etc.

jest związane genetycznie z jednym z rodziców zamawiających, możliwe będzie uzyskanie pozwolenia na wjazd (*entry clearance*) udzielanego według uznania przez Sekretarza Stanu, pod warunkiem że w ciągu sześciu miesięcy od urodzenia dziecka zostanie złożony wniosek o wydanie *parental order*, a z dowodów wynika, że takie orzeczenie zostanie prawdopodobnie wydane⁸⁴.

⁸⁴ Inter-Country Surrogacy..., pkt 41.

VIII. Bibliografia

- A Preliminary Report on the issues arising from international surrogacy arrangements*, 2012, <https://assets.hcch.net/docs/d4ff8ecd-f747-46da-86c3-61074e9b17fe.pdf> (dostęp: 25 października 2017 r.)
- Avis du CCNE du 15 juin 2017 sur les demandes sociétales de recours à l'assistance médicale à la procréation (AMP)*, <http://www.ccne-ethique.fr/fr/publications/avis-du-ccne-du-15-juin-2017-sur-les-demandes-societales-de-recours-lassistance#.WeiV1VuoMdU> (dostęp: 19 października 2017 r.)
- Broszura na temat działalności *parental order reporters* https://www.cafcass.gov.uk/media/242823/parental_order_reporters.pdf (dostęp: 23 października 2017 r.).
- Douglas G., *Parenthood: Commitment, Status and Rights*, [w:] *Family Law in Britain and America in the New Century. Essays in Honor of Sanford N. Katz*, red. J. Eekelaar, Brill Nijhoff 2016.
- Fenton-Glynn C., Scherpe J.M., *Surrogacy: Is the law governing surrogacy keeping pace with social change?*, <https://www.law.cam.ac.uk/press/news/2016/10/cambridge-family-law-centres-submission-law-commission-surrogacy-reform> (dostęp: 27 października 2017 r.).
- Fenton-Glynn C., *The regulation and recognition of surrogacy under English law: An overview of the case law*, *Child and Family Law Quarterly* 2015/27(1), <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/254021/Fenton-Glynn%202015%20Child%20and%20Family%20Law%20Quarterly.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (dostęp: 18 października 2017 r.).
- Gaffney-Rhy R., *Concentrate Questions and Answers Family Law*, Oxford University Press 2016.
- Great Debates in Family Law*, J. Herring, R. Probert, S. Gilmore, Palgrave Macmillan 2012.
- Inter-country surrogacy and the immigration rules*, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/261435/Intercountry-surrogacy-leaflet.pdf (dostęp: 12 października 2017 r.).
- Jackson E., *Medical Law: Text, Cases, and Materials*, Oxford University Press 2016.
- Le «droit à l'enfant» et la filiation en France et dans le monde. Rapport final*, 2017, <http://www.gip-recherche-justice.fr/wp-content/uploads/2017/06/GIP-rapport-final-Le-droit-%C3%A0-lenfant-juin-2017.pdf> (dostęp: 27 października 2017 r.).
- Questionnaire on the Private International Law issues surrounding the status of children, including issues arising from international surrogacy arrangements*, <https://assets.hcch.net/upload/wop/gap2014pd3uk.pdf> (dostęp: 25 października 2017 r.)
- Studium porównawcze systemów macierzyństwa zastępczego w państwach członkowskich UE (A Comparative Study on the Regime of Surrogacy in EU Member States)* przygotowane w maju 2013 r. na zamówienie Komisji Prawnej Parlamentu Europejskiego, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2013/474403/IPOL-JURI_ET\(2013\)474403_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2013/474403/IPOL-JURI_ET(2013)474403_EN.pdf) (dostęp: 26 października 2017 r.).
- Study of Legal Parentage and the issues arising from International Surrogacy Arrangements*, 2014, <https://assets.hcch.net/docs/bb90cfd2-a66a-4fe4-a05b-55f33b009cfc.pdf> (dostęp: 27 października 2017 r.).
- Surrogacy Handbook: Guidance for Parental Order Reporters*, https://www.cafcass.gov.uk/media/299300/surrogacy_handbook.pdf (dostęp: 23 października 2017 r.).

- Surrogacy overseas. Information for British nationals who are considering entering into surrogacy arrangements in foreign countries.* <https://www.gov.uk/government/publications/surrogacy-overseas> (dostęp: 12 października 2017 r.)
- Todorova V., *Recognition of Parental Responsibility: Biological Parenthood v. Legal Parenthood, i.e. Mutual Recognition of Surrogacy Agreements: What is the Current Situation in the MS? Need for EU Action?*, 2010, [http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL-JURI_NT\(2010\)432738](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL-JURI_NT(2010)432738) (dostęp: 25 października 2017 r.)
- Trimmings K., Beaumont P., *Parental responsibility in a European perspective*, [w:] *European Family Law*, vol. III: *Family law in a European perspective*, red. J.M. Scherpe, Edward Elgar Pub. 2016.